

VAAZ VE VAİZLİK SEMPOZYUMU II

(17-18 Aralık 2011)
ANKARA

DİB
YAYINLARI

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 936
İlmi Eserler / 146

Tashih

İsmail DERİN

Kapak Tasarım

Emre YILDIZ

Grafik

Mücella TEKİN

Baskı

Kalkan Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Tel.: (0312) 341 92 34

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 13.09.2012/62

1. Baskı, Ankara 2013

2013-06-Y-0003-936

ISBN: 978-975-19-5614-9 (tk.)

978-975-19-5616-3 (2.c)

Sertifika No: 12930

© **Diyanet İşleri Başkanlığı**

İletişim

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı

Tel.: (0312) 295 72 93-295 72 94

Faks: (0312) 284 72 88

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

4. TARİHİ RİVAYETLERİN KULLANILMASINDA İLMİ ÇALIŞMALARDAN YARARLANMA GEREKLİLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Mithat ESER*

GİRİŞ

Din eğitiminde, camilerde yapılan vaaz ve irşat hizmetlerinin önemli bir etkisinin olduğu muhakkaktır. Vaazların din eğitiminde istenilen hedefleri gerçekleştirmesi pek çok etkenin yanı sıra içeriği ile de ilişkilidir. İyi bir içeriğe sahip olmayan vaaz, sunumu ne kadar etkili olursa olsun kişiyi istenilen hedefe ulaştırmayacaktır.

Güncel vaaz eserlerine ve günümüzde yapılan vaazlara bakıldığında, problemleri bazı tarihi olayları içeren vaazlar göze çarpmaktadır. Vaizler, sunumu daha etkileyici kılmak amacıyla hikâye, kıssa, temsil vb. unsurlardan yararlanmaktadır. Aslında bu hususun Kur'an'ın din eğitimi üslubuna çok uygun olduğu su götürmez bir gerçektir. Zira Kur'an-ı Kerim'de mesajın iyi iletilmesi için pek çok kıssa anlatılmıştır. Ancak tarihi olaylar, hikâye ve kıssalar seçildiğinde belli başlı noktalara dikkat etmek gerekir. Aksi takdirde söz konusu unsurlar, vaazda verilmek istenen mesajı vermek bir yana başka sorunlara yol açabilir. Bu sebeple "Tarihi olayları, hikâye ve kıssaları seçerken vaizler nelere dikkat etmelidir?" sorusu, vaaz hazırlanmadan önce vaazı sunacak insanların kafasında yer etmesi gereken önemli bir sorudur.

Vaazları hazırlama aşamasında, konuyla ilgili tarihi rivayetleri seçerken dikkat edilecek hususlardan birisi olayın gerçek olup olmadığı veya ne kadarının gerçek olduğu hususudur. Bu bağlamda güncel vaaz kitaplarında yer aldığını tespit ettiğimiz ve bazı vaizlerimizin kullandığı Sa'lebe kıssası, gerçekliğinin olmadığına dair kitap ve makale düzeyinde ilmi çalışmalara konu olmasına karşın, gerçek bir olay gibi sunulmaktadır.

* Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Bu inceleme, Sa'lebe kıssasının vaaz açısından bir değerlendirmesini yapmakta ve anlatıldığı takdirde getireceği yanlış anlamaları ele almaktadır. Böylece bu olay özelinde vaizlerin tarihi rivayetleri kullanmada ilmî çalışmalara dikkat etmelerinin ve bu ilmî çalışmalardan hareketle tarihi rivayetleri kullanmalarının gereği ortaya konmaya çalışılmaktadır.

SA'LEBE OLAYI

Günümüzde vaaz kitaplarına göz attığımızda veya internette küçük bir araştırma yaptığımızda Sa'lebe kıssasına tesadüf etmemiz hiç de zor değildir. Özellikle zekat vermeye teşvik adına insanları etkilemek için vaiz ve hatiplerin hemen hemen ilk etapta müracaat ettiği bu olay, kaynaklara bakıldığında ufak tefek rivayet farklılıklarına rağmen şu şekildedir: "Ensardan Sa'lebe b. Hâtıb Allah Resulü'ne gelmiş, 'Ya Resulallah! Bana mal vermesi için Allah'a dua et.' demiş, Hz. Peygamber de 'Yazıklar olsun sana Sa'lebe! Şükürünü yerine getirdiğin az mal şükürünü eda edemediğin çok maldan daha hayırlıdır.' buyurmuştur. Başka bir seferde Hz. Peygamber 'Allah'ın Peygamberi gibi olmaya razı değil misin? Canımı kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki dağların benim adıma gümüş ve altın olarak eritilmesini isteseydim, olurdu.' buyurmuş, Sa'lebe de bunun üzerine şöyle demiştir: 'Seni peygamber olarak gönderene yemin ederim, bana mal vermesi için Allah'a dua edersen her hak sahibine hakkını vereceğim.' Bunun üzerine Hz. Peygamber 'Allah'ım! Sa'lebe'ye mal ver.' diye dua etmiştir. Sa'lebe bir koyun almış ve bu koyun haşerenin çoğaldığı gibi çoğalmıştır. Medine Sa'lebe'ye dar gelmiş, orayı terk etmiş ve Medine vadilerinden birine yerleşmiştir. Sa'lebe sadece öğle ve ikinci namazlarını cemaatle kıлып diğerlerini cemaatle kılmayı bırakmıştır. Sonra sürüsü daha da artmış ve Sa'lebe cuma dışında namazları terk etmiştir. Haşereler gibi sürüsü artmaya devam etmiş ve sonuçta cuma namazını da bırakmıştır.

Resulullah, 'Sa'lebe ne yaptı?' diye sormuş, ashaptan birisi 'Bir koyun aldı, Medine kendisine dar gelince...' diyerek onun durumunu anlatmıştır. Hz. Peygamber üç defa 'Yazık oldu Sa'lebe'ye!' buyurmuştur. Allah Teala 'Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekat) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.' (Tevbe, 9/103) ayeti kerimesini ve zekatın verileceği yerleri vahyedince Allah Resulü, Cüheyne'den ve Süleym oğullarından birer zekat memuru seçmiş, onlara zekatı nasıl alacaklarını bildiren bir yazı vermiş ve Sa'lebe ile Süleym oğullarından bir kişiden zekat almalarını emretmiştir. Zekat memurları kendilerine emredilen zekatı almak üzere çıkmışlar, Sa'lebe'ye gelmişler ve Hz. Peygamberin yazısını göstererek

ondan zekat vermesini istemişlerdir. Sa'lebe 'Bu olsa olsa ya cizyedir ya da cizye benzeri bir şeydir. Böyle bir şey bilmiyorum.' demiştir. Zekat memurları onun yanından ayrılmışlar, müsait bir vakitte Süleymlî olanın yanına gelip zekat emrini ona haber vermişler. O, develerinin gençlerinden en iyisini seçip onu zekat için ayırmış, zekat memurları kendisine tekrar gelince onları karşılamıştır. Zekat memurları zekatlık deveyi görünce 'Senin bunu vermen gerekmez. Senden bunu almak istemiyoruz.' demişler, o 'Hayır, onu alın. İçim bunu vermekle rahat oluyor. O benim devem.' diye cevap verince zekat memurları onu almışlar ve işlerini bitirince tekrar Sa'lebe'nin yanına gelmişlerdir. Sa'lebe onlara 'Bana Hz. Peygamberin yazılı emrini gösterin de bakayım.' demiş, yazıyı görünce 'Bu cizye benzeri bir şeydir.' sözünü söylemiştir. Zekat memurları dönüp Allah Resulü'nün yanına varmışlar. Allah Resulü onları görür görmez onlarla konuşmadan önce 'Yazık oldu Sa'lebe'ye!' demiş, Süleymlî'ye de malının bereketlenmesi için dua etmiştir. Memurlar Sa'lebe'nin söylediklerini de Sülemlî'nin yaptıklarını da Hz. Peygambere haber vermişler.

Bu olay üzerine Allah Teala "İçlerinden, 'Eğer Allah bize lütuf ve kereminden verirse mutlaka bol bol sadaka veririz ve mutlaka salihlerden oluruz.' diye Allah'a söz verenler de vardır. Fakat Allah lütuf ve kereminden onlara verince, onda cimrilik ettiler ve yüz çevirerek dönüp gittiler. Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için o da kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar (sürecek) bir nifak soktu." (Tevbe, 9/75-77) ayeti kerimelerini indirmiştir. Bu esnada Hz. Peygamberin yanında bulunan Sa'lebe'nin yakınlarından birisi her şeyi işitmiştir. O, hemen oradan ayrılıp Sa'lebe'nin yanına gelmiş ve 'Yazık oldu sana Sa'lebe! Allah Teala senin hakkındı falan ayeti indirdi.' demiştir. Sa'lebe, hemen yola koyulup Hz. Peygamberin yanına gelmiş ve ondan zekatının kabul edilmesini istemiştir. Allah Resulü 'Allah Teala senin zekatını almamı bana yasakladı.' deyince Sa'lebe, çok pişman olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber 'Bu senin kendi elinle yaptığındır. Ben sana emrettim sen ise itaat etmedin.' buyurmuş ve onun zekatını almayı kabul etmemiş, bunun üzerine Sa'lebe evine dönmüştür. Hz. Peygamber onun zekatını kabul etmeden vefat etmiştir. Hz. Ebubekir hâlife olunca Sa'lebe onun yanına gelmiş ve 'Benim Allah Resulü yanındaki konumumu ve Ensar arasındaki pozisyonumu biliyorsun. Zekatımı kabul et.' demiştir. Hz. Ebubekir 'Resulullah'ın kabul etmediğini ben nasıl kabul ederim.' diye cevap vermiş ve onun zekatını kabul etmeden vefat etmiştir. Hz. Ömer hilafete geçince Sa'lebe onun yanına gelerek 'Ey müminlerin emiri! Zekatımı kabul et.' diyerek sözlerini tekrarlamış, Hz. Ömer 'Allah Resulü'nün ve Hz. Ebubekir'in kabul etmediği bir zekatı ben nasıl kabul ederim.' diye cevap vermiş ve o da kabul etmemiştir. Hz. Ömer vefat edip Hz. Osman hâlife olunca

Sa'lebe ona gelmiş ve ondan zekatını kabul etmesini istemiş, Hz. Osman şöyle cevap vermiştir: 'Hz. Peygamber kabul etmedi, Hz. Ebubekir kabul etmedi, Hz. Ömer kabul etmedi. Ben nasıl kabul edeyim?' Böylece Hz. Osman da Sa'lebe'nin zekatını kabul etmemiştir. Sa'lebe, Hz. Osman'ın hâlifelik döneminde ölmüştür.¹

Etkileyici bir üslupla anlatıldığı zaman cemaatin ve insanların dikkatini büyük ölçüde çekecek olan bu olay hem sened hem de metin açısından tenkit edilmiştir.

SA'LEBE RİVAYETİNİN SENED TENKİDİ

Sa'lebe rivayeti sahih hadis kaynaklarımızda yer almamıştır. Sadece tarih kitaplarımızın ve tefsir kitaplarımızın bir kısmında nakledilmiştir.² Hadisçi gözüyle söz konusu rivayetin sened tenkidini yapan ve makalesini bu konuya hasreden Paksoy'a göre rivayet ilk dört tabakada ferttir yani birer kişiden nakledilmiştir.³ Bu bize rivayetle ilgili bir fikir vermektedir, çünkü böylesine ilginç bir olayın sadece tek bir sahabiden nakledilmesi zihinlerde soru işaretine sebep olmaktadır. Eşine asr-ı saadette rastlanılmayacak bir şekilde farklılıklar barındıran, pişman olmasına rağmen önce Hz. Peygamber tarafından, ardından kendi hâlifelikleri döneminde Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde tevbesi kabul edilmeyen bir sahabinin başından geçenler nasıl olur da tek bir sahabi tarafından nakledilir? Sened ile ilgili bu sorunun yanı sıra ravilerin durumu da cerh tadil kıstasları açısından problemlidir. Senedin ilk tabakasındaki Ebu Ümâme'den sonraki üç tabakasındaki raviler fert rivayette bulunmalarının yanı sıra genellikle cerh edilmişlerdir. İkinci tabakadaki Kasım b. Abdurrahman tabiün neslindedir, genel olarak sika kabul edilmektedir, ancak âlimler kendisine zayıf rivayetlerin nispet edildiğine işaret etmişlerdir.⁴ Ali b. Yezîd ise hadisçiler tara-

- 1 Ebu Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî (287/900), el-Ahâd ve'l-Mesâni (I-VI), Thk: Bâsem Faysal Ahmed, Riyâd, 1411/1991, IV/250; et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed (310/922), Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an (I-XXX), Beyrut 1405, X/188-191; et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (360/971), el-Mu'cemü'l-Kebîr (I-XXV), Thk: Hamdi b. Abdilmecîd, 2. baskı, el-Mevsil, 1404/1983, VIII/218-219; el-Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. El-Huseyn (458/1066), Şuabü'l-İmân (I-VIII), Thk: Muhammed e-Saîd Besyûni Zağlûl, Beyrut 1410, IV/79-80; ez-Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer (538/1143), el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil (I-IV), Tertib: Muhammed Abdüsselam Şâhin, Beyrut, 1415/1995, II/283; El-Heysemî, Ali b. Ebi Bekr (807/1404), Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid (I-X), Beyrut 1407, VII/31; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili (I-X), Sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd., İstanbul 1992, IV/384-385.
- 2 Rivayetin yer aldığı tefsir, hadis, siyer ve teracim kaynakları için bkz. Yaşar Düzenli, "Sa'lebe Kıssası ve Kaynakları", Diyanet İlimi Dergi, C. XXX, S. 4, Ankara 1994, s. 17-23.
- 3 Kadir Paksoy, "Sa'lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi", Hadis Tetkikleri Dergisi, C. II, S. 2, İstanbul 2004, s. 65.
- 4 El-Mizzî, Cemâlüddin Ebü'l-Haccâc Yûsuf (742/1341), Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâ'ir-Ricâl (I-XXXV), Thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 6. baskı, Beyrut 1415/1915, XXIII/384-391; ez-Zehabi, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), Mîzânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl (I-V), Thk: Ali Muhammed el-Becâvî,

fından 'Münkeru'l-hadîs', 'Kavî deĝildir.' 'Zayıftır.' gibi ifadelerle cerh edilmiştir.⁵ Benzer ifadelerle cerh edilen Mu'an b. Rifâ'a da hadisin tabakasındaki ravisidir.⁶ Tek tek ravilerle ilgili olumsuz değerlendirmelerin yanı sıra genel olarak Sa'lebe rivayetinin zayıf olduğunu söyleyen âlimler bulunmaktadır. İbn Hazm, Beyhakî, Heysemî, Zehebî ve İrâkî rivayetin münker ve zayıf olduğunu ifade etmektedirler.⁷

Görüldüğü üzere hadisin münker,⁸ son derece zayıf, illetli, asılsız ve batıl bir rivayet⁹ olduğu anlaşılmaktadır.

SA'LEBE RİVAYETİNİN METİN TENKİDİ

Güvenilir raviler vasıtasıyla bize ulaşmamış olan, hadis tekniği açısından çok zayıf bir şekilde bize ulaşan Sa'lebe olayının içeriği ile ilgili ciddi tenkitler yapılmıştır.

Her şeyden önce söz konusu rivayetin Bedir Ehli'nin faziletleriyle ilgili sahih hadislere ters olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Hâtıb b. Ebî Beltea'nın Mekke'nin fethi öncesinde Medine'deki durumu Mekkelilere ulaştırma ve böylece Müslümanların aleyhine casusluk faaliyetinde bulunması hadisesinde, Hz. Peygamber onunla ilgili 'Şüphesiz o Bedir'de bulunmuştur. Ne biliyorsun, ola ki Allah Bedir'e katılanların hâllerine vakıf olmuş da 'Dilediğimizi yapın, sizi affettim.' buyurmuştur." diyerek Bedir'e katıldığı için Hâtıb'ı affetmiştir.¹⁰ Gerçi Bedir'e katılmış olmak böyle bir hatayı işlemek ve günahtan masum olmak

Beyrut 1382/1963, III/373-374; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni (852/1448), Takribü't-Tehzib, Thk: Muhammed Avvâme, Haleb 1411/1991, s. 450.

5 Mizzi, a.g.e., XXI/178-181; Zehebî, Mizân, III/161-162; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni (852/1448), Tehzibü't-Tehzib (I-IV), Thk: İbrahim ez-Zeybak-Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, By., 1416/1995, III/199-200; Takrib, s. 406.

6 Mizzi, a.g.e., XXVIII/157-160; Zehebî, Mizân, IV/134; İbn Hacer, Tehzib, IV/104. Hadisin senediyle ilgili geniş bilgi için bkz. Düzenli, a.g.m., s. 24-26; Paksoy, a.g.m., s. 65-67.

7 İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî (456/1064), el-Muhallâ (I-XI), Thk: Lecnetü lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Trs. XI/207-208; Heysemî a.g.e., VII/31; Beyhakî, a.g.e., IV/80; ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), Tecridü Esmâi's-Sahâbe (I-II), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., I/66; el-İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. El-Huseyn (806/1403), el-Muğni an Hamli'l-Esfâr, Riyad, Thk: Ebu Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd, 1415/1995, s. 919.

8 Düzenli, a.g.m., s. 26.

9 Paksoy, a.g.m., s. 70.

10 İbn Abdilberr, Ebu Amr Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî (463/1071), ed-Dürer fi lhtisârî'l-Meĝâzi ve's-Siyer, Thk: Şevkî Dayf, 2. baskı, Kahire, 1403, s. 214; İbn Hazm, a.g.e., XI/207; el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671/1272), el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an (I-XX), Thk: Ahmed Abdülalim el-Berdûni, 2. baskı, Kahire, 1372, VIII/209-210; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni (852/1448), el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe (I-VIII), Thk: Ali Muhammed el-Becâvi, Beyrut, 1412/1992, I/400; Adâb Mahmud Hameş, Sa'lebe b. Hatib es-Sahâbiyyü'l-Müfterâ aleyh, 4. Baskı, Daru Hassân-Daru'l-Emâni, Riyad, Trs. s. 83-4.

anlamına gelmez ama Hâtıb kıssasında olduğu gibi Bedir'e katılan bir insan hatasından hemen geri döner. Bedir'e katılma gibi büyük bir amel Allah'ın izniyle her hatanın üstündedir. Vakıa da bunu desteklemekte ve Bedir'e katılan insanlar hata ve günah işlediklerinde hemen tevbe etmektedirler. Nitekim Sa'lebe de tevbe etmiştir ama rivayette onun tevbesinin kabul edilmediği belirtilmektedir.¹¹

Sa'lebenin tevbesinin kabul edilmemesi anlaşılacak gibi değildir. Böyle bir olayın benzeri görülmemiştir.¹² Yaptığından pişman olup tevbe eden bir kişinin tevbesini ne Hz. Peygamber ne Hz. Ebubekir ne de Hz. Ömer'in kabul etmeme yetkisi vardır.¹³ Üstelik bu olayla ilgili bahsi geçen ayeti kerimeler Tebük Gazvesi'nin öncesi ve sonrasının anlatıldığı bir bölümde yer almaktadır. Tebük'e katılmayan iki tür insan tipiyle, Resulullah'ın münasebetleri konu edilmektedir. Birinci grup münafıklardır. Mazeretsiz olarak Tebük'e katılmamışlar, sonra da uydurma mazeretlerle Resulullah'tan özür dilemişlerdir ve sözlerinin zahirine itibar edilerek özürleri kabul edilmiştir. Eğer Sa'lebe münafıklardan ise başına toprak saçarak ortaya koyduğu pişmanlığından dolayı tevbesinin kabul olunması gerekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de insanların iman etmeleri hususunda aşırı duyarlılığı sebebiyle yer yer itabı içeren tesellilerle muhatap olan Peygamberimizin genel ahlakına uygun olan Sa'lebe'yi dışlaması değildir.¹⁴ Yine aynı seferde mazeret beyan etmeksizin geri kalan kimseler de olmuştur. Bunlar arasında Ebu Lübabe ile arkadaşlarından başka Ka'b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rabî adında üç sahâbi daha vardır. Ebu Lübâbe ve arkadaşlarının affedilme talepleri birkaç gün zarfında, diğer üçününki -Ka'b b. Mâlik rivayetinde genişçe anlatıldığı üzere- günler sonra kabul edilmiştir. Tevbe Suresi 117-119. ayetleri bu sebeple nazil olmuştur. Tebük Seferi'nden geri kalanlar arasında Sa'lebe b. Hâtıb'ın adı geçmemektedir. Eğer geri kalmış olsaydı, Bedir ashabından olması hasebiyle elbette kendisi hakkında da benzer bir durum yaşanacaktı.¹⁵ Üstelik Kur'an-ı Kerim'de müminlerin aleyhine ahidlerini bozan müşriklerin buldukları yerde öldürülmeleri emredilirken, bu emrin akabinde aynı kişilerin tevbe etmeleri, namaz kılıp zekat vermeleri hâlinde serbest bırakılmaları söz konusu edilmiştir.¹⁶ Böylesi bir durumda bile tevbe geçerli iken Sa'lebe'nin tevbesinin kabul edilmemesinin izahını yapmak çok güç görünmektedir.

11 Mithat Eser, Hz. Peygamber Döneminde Beşerî Yönleriyle Ashabın Konumu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2001, s. 86-87.

12 Muhammed Reşid Ridâ, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm (el-Menâr) (I-X), 2.baskı, Dâru'l-Fikr, Bsy., Trs., X/561-562; Ali b. İbrahim Haşîş, Difâun-ani's-Sünneti'l-Mutahhara, Mısır 1417/1996, s. 107-108.

13 Hameş, a.g.e., s. 86-87.

14 Düzenli, a.g.m., s. 27.

15 Paksoy, a.g.m., s. 75.

16 Tevbe, 9/5-11; Düzenli, a.g.m., s. 28.

Sa'lebe hakkında indiği söz konusu edilen ayetlerin nüzul sebepleri hakkında birçok ihtilaf vardır ve farklı nüzul sebepleri nakledilmektedir.¹⁷ Sadece bu olayla ilgili nüzul sebeplerinden hareketle Ahmet Nedim Serinsu bir kitap yazmış ve 'Esbab-ı Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım Işığında Sa'lebe Kıssasının Değerlendirilmesi" başlığında birtakım kriterlerden hareketle bu kıssanın, söz konusu ayeti kerimelerin nüzul sebebi olamayacağını ifade etmiştir.¹⁸

Sa'lebe olayında metin açısından eleştirilen diğer bir husus, onun zekatını vermek istemesine rağmen bu ibadetinin kabul edilmemesi durumudur. İslamî hükümlerde maruf olan zahire göre hükmetmektir. Onun söylenildiği gibi münafık olması hâlinde bile zekatının alınması gerekmektedir. Çünkü asr-ı saadette münafıklara zahirî olarak Müslüman muamelesi yapılmaktaydı.¹⁹

Rivayetlerde Sa'lebe'nin yaptığına karşılık gördüğü muamele de İslam'ın genel hükümleri ışığı altında tenkide tabi tutulmuştur. Çünkü irtidat ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmayan bu sahabinin zekat vermemesi ve sözleri, gerek Hz. Peygamberin sağlığında gerekse Hz. Ebubekir'in hâlifeliği döneminde yaşandığı gibi, idareye karşı bir tavır olarak kabul edilerek onun tevbe ve zekat vermeye davet edilmesi gerekirdi. Bu şık kabul edilmediği taktirde Hz. Ebubekir döneminde yapıldığı gibi kendisine savaş açılır ve öldürülürdü.²⁰

Sa'lebe'nin birkaç yıl içinde Medine'ye sığmayacak kadar koyun sürüsüne sahip olması da akıl, mantık ve Allah'ın koyduğu tabiat kanunları açısından eleştirilmiştir.²¹ Yine Sa'lebe'nin sahralara sığmayacak kadar koyuna sahip olan zengin biri olması ve bu bilginin söz konusu rivayetin dışında bize başka hiçbir şekilde ulaşmamış olması tenkid konusu yapılmıştır.²²

Rivayette Sa'lebe'nin sürülerini alıp taşraya göç etmesinin ardından zekatın farziyetini emreden Tevbe Suresi'nin 103. ayetinin indiği -hatta bu münasebetle Resulullah'ın iki şahsı zekat toplamakla görevlendirdiği- ifade edilmektedir. Fakat bu ayet hicretin dokuzuncu senesinde nazil olan Tevbe Suresi'nde yer almaktadır. Hâlbuki âlimlerin genel olarak görüşü, zekatın hicri ikinci senede farz kılındığı şeklindedir. Nitekim Sa'lebe rivayetine dayanarak zekatın dokuzuncu senede farz kılındığına dair görüş beyan edenleri tenkit eden İbn Hacer, delil olarak öne sürülen bu hadisin zayıf, hatta delil olmaya elverişsiz olduğu-

17 Taberî, a.g.e., X/188-191; Hameş, a.g.e., s. 84.

18 Ahmet Nedim Serinsu, Sa'lebe Kıssası Esbab-ı Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım, İstanbul 1995, s. 32-47, 50.

19 İbn Hazm, a.g.e., XI/207; Reşit Rıza, a.g.e., X/71 ; Haşîş, a.g.e., s. 108-109; Hameş, a.g.e., s. 87-88.

20 Düzenli, a.g.m., 26.

21 Paksoy, a.g.m., s. 74.

22 Paksoy, a.g.m., s. 74.

nu belirtir. Hâl böyle olunca söz konusu kıssadaki anlatımlar hem tarihi hem de ahkam açısından Kur'an'ın zahiriyle bağdaşmamaktadır. Kaldı ki bu ayetin zekatın farziyeti için değil, farklı bir sebebe binaen inmiş olduğu sabittir. İbn Abbas, Dahhâk ve Katâde gibi ilk dönem müfessirleri tarafından bu ayetin, Tebük Seferi'ne mazeretleri olmadığı halde katılmayan Ebu Lübâbe ve arkadaşları (Ced b. Kays, Haram b. Evs gibi) hakkında indiği ifade edilmektedir. Bu kimseler geri kalmalarına sebep olan mallarından bir kısmını vererek mağfired talebinde bulunurlar. Ebu Lübabe kendini mescidin direğine bağlayarak yemeyi içmeyi terk eder ve zaman zaman baygınlık geçirir. Bir hafta sonra affa mazhar olunca bütün malını tasadduk etmek ister, ancak Resulullah onun malının üçte birini vermesini kâfi görür.²³

Sa'lebe rivayetinde dikkat çeken bir diğer husus, onun hicretin ikinci yılında farz kılınan zekattan haberdar değilken hicretin dokuzuncu yılında farz kılınan cizyeyi²⁴ biliyor olması ve zekatı cizyeye benzetmesidir.

Geçmişte ve günümüzde gerek sened gerekse metin yönünden çok ciddi eleştirilere maruz kalan Sa'lebe rivayetiyle ilgili dikkat çeken bir husus da bu olayın kahramanı ile Bedir Savaşı'na katılan Sa'lebe b. Hâtıb'ın farklı olduğu görüşüdür. Bu görüş 'Bedir'e katılan Sa'lebe'nin Uhud Savaşı esnasında şehit olmuştur' şeklindeki İbnü'l-Kelbî'nin naklettiği bir bilgiye dayanmaktadır. Buna göre şayet zekat vermeyen Sa'lebe var ise, Bedir'e katılan Sa'lebe'den farklı biri olmalıdır.²⁵ İbnü'l Kelbî'nin Bedir'e katılan Sa'lebe'nin Uhud Savaşı'nda şehit olduğuna dair verdiği bilgi, Uhud Savaşı'nda şehit olan sahabinin isminin tabakat müelliflerinin ittifakıyla Sa'lebe b. Sa'd b. Malik el-Ensari olması sebebiyle eleştirilmiş ve İbnü'l-Kelbî'nin Sa'lebe b. Sa'd ile Sa'lebe b. Hâtıb'ı karıştırdığı ifade edilmiştir.²⁶ Aynı paralelde söz konusu olayın kahramanı olan Sa'lebe'nin münafık olduğu da ifade edilmektedir. Kadir Paksoy 'Bu kıssanın kahramanı olan ve sürüleriyle uğraşmaktan başka hiçbir iş yapamayan, camiye cemaate gelemeyen bir şahsın, münafık olarak Tebük'e ve diğer nifak hareketlerine katılması mümkün görünmemektedir. Üstelik Sa'lebe'nin nifakına delalet eden ne bir hadise ne de esaslı bir delil vardır.'²⁷ diyerek onun münafık olma ihtimalini kabul etmemektedir. Kanaatimize göre bazı tarihçilerin dile getirdiği Sa'lebe

23 Paksoy, a.g.m., s. 74-75.

24 Mehmet Erkal, "Cizye", TDVİA, İstanbul 1993, VIII/42.

25 İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), Üsdü'l-Ğâbe fi Marifeti's-Sahâbe (I-VII), Kahire 1319/1970, I/283-284; İbnü'l-Hacer, a.g.e., I/400; el-Halebî, Ali b. Burhaniddin (807/1404), İnsânü'l-Uyûn fi Sıratı'l-Emîni'l-Memûn (es-Sıratü'l-Halebîyye) (I-III), Beyrut 1400, III/362.

26 Paksoy, a.g.m., s. 73.

27 Paksoy, a.g.m., s. 75.

adında iki farklı kişinin olduğu, birisinin Bedir'e katılan diğerinin ise bu kıssada adı geçen münafık olduğu görüşü²⁸ uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Bedir'e katılan Sa'lebe'nin hayatı ve ailesiyle ilgili İbn Sa'd, olumlu bilgiler vermektedir.²⁹ Üstelik erken dönem tarihçilerimiz Sa'lebe b. Hâtıb isminde bir münafıktan bahsetmektedir.³⁰ Görünen o ki "İçlerinden, 'Eğer Allah bize lütuf ve kereminden verirse mutlaka bol bol sadaka veririz ve mutlaka salihlerden oluruz.' diye Allah'a söz verenler de vardır. Fakat Allah lütuf ve kereminden onlara verince, onda cimrilik ettiler ve yüz çevirerek dönüp gittiler. Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için o da kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar (sürecek) bir nifak soktu." (Tevbe, 9/75-77) ayeti kerimesiyle ilişkilendirilen Sa'lebe b. Hâtıb³¹ isminden hareketle mizansel bir olay oluşturulmuştur. Her halükarda ister Sa'lebe adında iki farklı kişi olsun isterse olmasın, böyle bir kıssa yaşanmamıştır.

Metin ve sened açısından ele alındığında ortaya çıkan sonuç Sa'lebe olayının hayali olduğudur. Konuyla ilgilenen ciddi hadisçiler bunu bir bakıma ifade ederlerken maalesef tefsirciler, tarihçiler ve kıssacılar bu rivayetin yaygınlaşmasında ve meşhur olmasında rol oynamışlardır. Rivayete eleştirel bir gözle bakma yerine doğrudan nakletme anlayışı, olayın insanların ilgisini çekecek bir tarzda oluşu, insanları zekat vermeye teşvik ve zekat vermeme durumunda muhtemel sonuçlara karşı uyarı vb. sebepler olayı meşhur bir rivayet hâline getirmiştir.

SA'LEBE RİVAYETİNİN MUHTEMEL MENFİ SONUÇLARI

Çok meşhur bir rivayet hâline gelen, vaaz ve sohbetlerde yer yer dinlenen, internette kolayca ulaşılabilen Sa'lebe rivayeti, gerçek bir olay olarak anlatıldığı zaman, farkında olmadan birtakım yanlış ve olumsuz anlamalara sebebiyet verebilir.

Bu konuda söylenebilecek ilk husus bir sahabi ile ilgili olumsuz durumdur. Değişik sebeplerle sahabilerin basit, çöl bedevisi insanlar olduğu, rahatlıkla yalan söylediği ve sözünde durmadığı görüşlerini öne sürenler için Sa'lebe tipik

28 İbnü'l-Esir, a.g.e., I/283-284; İbnü'l-Hacer, İsâbe, I/400; Halebi, III/362.

29 İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd ez-Zühri (230/845), et-Tabakâtü'l-Kübrâ (I-XI), Thk: Ali Muhammed Umeyr, Kâhire 2001, III/426-427.

30 İbn Hişâm, Abdülmelik (218/833), es-Sîratü'n-Nebeviyye (I-IV), Thk: Mustafa es-Sekkâ vd., Beyrut 1992, II/125, IV/150. İbn Hişâm münafık Sa'lebe'yi Mescid-i Dirâr'ı inşa eden on iki kişi arasında sayarken (a.g.e., IV/136) öte yandan aynı kişiyi Bedir Savaşı'na katılanlar arasında saymaktadır. (a.g.e., II/250); el-Vâkidi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), Kitâbü'l-Megâzi (I-III), Thk: Marsden Jones, Beyrut, 1966., III/1064; İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Bağdâdi (245/859), Kitabu'l-Muhabber, Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut, trs., I/468; Belâzurî, a.g.e., I/276.

31 İbn Hişâm, a.g.e., II/125, IV/150; İbn Habîb, a.g.e., I/468.

bir örnek olabilir. Hz. Peygambere verdiği sözde durmayan bir sahabi ve diğer sahabilerin bize naklettikleri Kur'an-ı Kerim ve hadisler ne kadar doğrudur, sorusu öne sürülebilir.

Sahabiler içerisinde elbette münafık olanlar vardır, ancak bunların 40-50 kadarı isim isim bilinmektedir.³² Hz. Peygamberin ve Müslümanların tanımadığı münafıklar da dikkate alınır, bu sayının en fazla 100'e çıkabileceği ifade edilebilir.³³ Buna rağmen Sa'lebe rivayetinin yorumlarında olduğu gibi Allah ve Resulü'ne samimiyetle bağlı olan, salih amellerle hayatını süsleyen, sonraki kuşaklara örnek olan sahabeyi nifak ya da küfür ile itham etmek, göz çıkarmaktan farksızdır.³⁴

Sa'lebe olayıyla ilgili anlatılan zekat vermeme günahından dolayı yapılan tevbenin kabul edilmemesi hususunun İslam'ın tevbe anlayışı ile bağdaşmadığı ifade edilmişti. Böyle bir durumda tevbenin kabul edilmemesi, bu olayı dinleyenler açısından düşünüldüğünde pek çok günah açısından bir örnek teşkil edebilir ve insanlar nezdinde farklı bir tevbe inancı doğurabilir. Yaptığı hatadan dolayı büyük bir pişmanlık içerisinde giren, bu amaçla yalvara yakara tevbe eden ve bir değil birkaç defa yanlışından dönüşünü ortaya koyan Sa'lebe'nin tevbesi kabul edilmediğine göre hangi Müslümanın tevbesi kabul edilecektir, sorusu zihinleri meşgul etse gerektir. Hatta bu husus, tevbe konusunda insanları ümitsizliğe dahi sevk edebilir.

Bu olayda Hz. Peygamber, farklı bir konumda görülmektedir. İnsanlara olan merhametinden dolayı amcası Ebu Talib'in Müslüman olması için son anında bile çırpınan, münafıkların reisi olmakla meşhur olan, pek çok insan hatta kendi oğlu tarafından tanınan Abdullah b. Übey b. Selül'un cenaze namazını kılmaya yeltenen bir peygamber, nasıl olur da zekatını ısrarla vermek isteyen bir insandan zekatını kabul etmez?

Sa'lebe olayı vaazlarda anlatılırken, her ne kadar rivayetin kendisinde olmasa da anlatılış esnasında, mal mülk sahibi olmak hoş karşılanmamaktadır. Zengin olan kimsenin bir şekilde dinden ve ibadetlerden uzaklaşabileceği gibi bir algılamaya yol açabilecek bir anlatıma bu rivayet dayanak yapılabilmektedir. Dolayısıyla bizatihi kötü olmayan zenginlik ve bunun aracı olan mal bu

32 İbn Hişâm, a.g.e., II/124-130; El-Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Ensâbü'l-Eşrâf (I-XIII), thk: Süheyl Zekkâr-Riyad ez-Ziriklî, Beyrut, 1417/1996, I/273-283; el-A'zamî, Muhammed Mustafa, Menhecû'n-Nakd inde'l-Muhaddisin Neşetuh ve Târîhuh (Müslim b. Haccâc'ın Kitabü't-Temyiz'i ile birlikte), 3. baskı, Suûdi Arabistan 1990, s. 103.

33 A'zamî, a.g.e., s. 114; Eser, agt., s. 29

34 Paksoy, a.g.m., s. 84-85.

rivayetle kötülenmiş olmaktadır. Oysa Kur'an-ı Kerim, iki yerde mal için hayır kelimesini kullanmaktadır.³⁵ Dolayısıyla söz konusu rivayet, hayra da şerre de kullanılabilir bir araç niteliğinde olan mal konusunda yanlış anlayışlara sebebiyet vermektedir.

Sa'lebe rivayeti vb. olaylar, Müslümanların din algısında kırılmalara yol açabilir. Bazı Müslümanlar itikat, ibadet, ahlak veya muamelat konularında öncelikle temel kaynaklar olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin hadis-i şeriflerini referans alma yerine tarihi rivayetleri baz alarak hayatlarına yön verme gibi eğilim gösterebilirler. Bir başka deyişle tarihi rivayetler, dini anlatmada araç pozisyonunda iken amaç olabilir. Bu da inanan insanların din algısında birtakım hatalara sebebiyet verebilir. Bunun da vahim sonuçlar doğurabileceği rahatlıkla öngörülebilir.

"Konuşmalarını cazip hâle getirmek için, işledikleri fikre uygun kıssalar anlatmak, zahid vaizlerin ihmal etmedikleri hususlardandır... Bir kere bu zümre, halkın gözüne girmek için kimsenin bilmediği acayip hikayeler, garip kıssalar anlatmayı vaazlarında esas tutmuşlardır."³⁶ Gerçekte yaşanmamış birtakım olaylar din adına insanlara aktarıldığı zaman genel olarak dinde bir ilave veya eksiltme girişimi olarak değerlendirilebilir. "İtiraf etmek gerekir ki, bu tür bir eğilim bu mesleğin en büyük bir zaafı ve zararı çok yaygın olan bir yönüdür. Belki bu cazip ve ölçsüz sözler onları halk nezdinde meşhur etse de Hak nezdinde büyük bir sorumluluk içinde bırakacağı açıktır. Bu da görevlilerin kendi eliyle dinin, dinî bilincin ve dinî yaşayışın yozlaştırılması demektir."³⁷ "Bu sebeple vaizler, vaazlarında akla mantığa aykırı olan, ilme ters düşen uydurma hikaye ve zayıf rivayetlerden son derece sakınmalıdırlar. Nakledecekleri hikayeler, verecekleri örnekler ise ibretli ve hikmetli olmalı, akla mantığa ve ilme uygun olmalıdır."³⁸

SONUÇ

Görüldüğü üzere tahkik ehli ulema özellikle hadisçiler Sa'lebe rivayetinin zayıf veya asılsız olduğunu ortaya koymuşlardır. Hadisçilerin uyarılarını dikkate almayan müfessir ve tarihçiler ise söz konusu rivayetinin meşhur olmasına sebebiyet vermişlerdir. Günümüzde söz konusu olay ile ilgili kitap ve maka-

35 Bakara, 2/180; Âdiyât, 100/8.

36 Mücteba Uğur, "Vaaz, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXVIII, Ankara 1986, s. 309, 318.

37 Mustafa Demirbaş, "Vaaz ve İrşadda Verimli ve Etkili Olmanın Unsurları", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Ankara 2008, II/433.

38 Mehmet Soysaldı, "Cami İçi Din Hizmetlerinden Vaazın Hazırlanışı ve Sunuluşunda Dikkat Edilecek Hususlar", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Ankara 2008, I/147.

le düzeyinde ilmî çalışmalar yayınlanmıştır. Bu araştırmacılar çalışmalarında çok boyutlu bir biçimde hem hadis âlimlerinin görüşlerine yer vermiş, hem de titiz bir şekilde senet ile metin tenkidi yapmışlardır. Sonuç itibariyle çağdaş araştırmacılar da Sa'lebe olayının hayal mahsulü ve kurgusal bir olay olduğu kanaatine varmışlardır.

Günümüzde din eğitimi yapan, özellikle cami hizmetlerinde doğrudan halka dini bilgiler veren vaiz ve hatiplerin geçmişteki müfessir ve tarihçilerin yaptığı yanlışa düşerek bu ilmi çalışmaları göz ardı etmesi Sa'lebe olayında olduğu gibi aslı astarı olmayan tarihi rivayetlerin yaygınlaşmasına sebep olacak, üstelik halk üzerinde din adına yanlış anlamalara sebebiyet verecektir.

Vaiz ve hatiplere düşen görev kadar vaaz ve sohbet kitapları yazarlar ve bunları neşredenlere de önemli görevler düşmektedir. Sa'lebe olayı özelinde tarihi rivayetleri kullanırken söz konusu yazarlar bu rivayetlerle ilgili yapılan ilmi çalışmaları mutlaka dikkate almalı ve ona göre hareket etmelidirler. Nitekim Sa'lebe olayının son dönemde yazılan vaaz kitaplarında yer bulması³⁹ ve söz konusu kitap yazarlarının pozisyonu, bu konuda daha dikkatli olunması gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Din eğitimi veren din görevlileri ve vaaz, sohbet kitapları yazarlarının tarihi rivayetleri ele alırken dikkat edeceği hususları maddeler hâlinde sıralayabiliriz:

1- Vaaz ve nasihatte bulunan din görevlileri, öncelikle konuyla ilgili yapılmış ilmî çalışmaları araştırmalı ve olayın gerçekte olmadığı kanaati hasıl olursa olayı anlatmamalı ve gerçekliği bilenen olaylarla yetinmelidir. Yapılan araştırmalarda 2003 yılında 774 vaizin 153 tanesinin yüksek lisans ve doktora bitirmiş, 158 tanesinin de lisansüstü eğitimine devam ediyor olması⁴⁰, vaizlerin ilmî çalışmalara önem verdiğinin kanıtıdır. Dolayısıyla vaizlerin işini kolaylaştırmak adına meşhur olan tarihi rivayetlerle ilgili yapılan ilmî çalışmalar, derlenip bir kitap hâline getirilerek veya internette bir portal oluşturulup elektronik ortamda vaizlerin istifadesine sunulabilir.

2- Tarihi olayın varlığı ile ilgili birtakım şüpheler söz konusu ise olayı yüzde yüz olmuş gibi anlatmaktan kaçınılmalıdır. Bu tarihi rivayetler, zayıf hadis rivayetleri gibi telakki edip konusuna göre anlatma ya da anlatmama yoluna gidilebilir. Şüpheli olaylarda İslam'ın genel prensiplerine aykırı hususlar var ise onlar anlatılmamalı, ders verecek, ibret alınacak taraflarıyla yetinilmelidir.

39 Lütfi Şentürk, Örnek Vaazlar (I-II), DİB Yay., Ankara 2004, II/187; Mehmet Altunkaya, Müminlere Vaaz ve İrşad (I-VII), İstanbul 1991, III/282-283.

40 Mücahit Arpacı, "Diyaret İşleri Başkanlığı Vaaz Hizmetleri", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Ankara 2008, I/197-198.

Ancak bunu yaparken vaaz veya sohbet esnasında olayın yaşanıp yaşanmadığı tartışmasına girilmemelidir.

3- Tarihte kesin olduğu bilenen olayların ayrıntılarında bile birtakım abartmaların, yanlış aktarımların olabileceği de daima göz önünde tutulmalıdır. Dolayısıyla senet itibarıyla sahih olan bir olayın metninin ayrıntılarına dikkat edilmelidir.

4- Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da her doğrunun her yerde ve herkese anlatılmasının doğru olmadığıdır. Tarihi rivayetler ve olaylar anlatılırken halktan bazılarının yanlış anlayabileceği veya anlayamayacağı hususlar olabileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla cemaatin durumu da göz önüne alınarak tarihi rivayetler seçilmelidir.

KAYNAKÇA

Adâb Mahmud Hameş, Sa'lebe b. Hatib es-Sahâbiyyü'l-Müfterâ aleyh, 4. Baskı, Daru Hassân-Daru'l-Emâni, Riyad, Trs.

Arpacı, Mücahit, "Diyaret İşleri Başkanlığı Vaaz Hizmetleri", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Ankara 2008, I/194-216.

Altunkaya, Mehmet, Müminlere Vaaz ve İrşad (I-VII), İstanbul 1991.

El-A'zamî, Muhammed Mustafa, Menhecü'n-Nakd inde'l-Muhaddisin Neşetuh ve Târîhuh (Müslim b. Haccâc'ın Kitabü't-Temyiz'i ile birlikte), 3. baskı, Suûdi Arabistan 1990.

El-Belâzurî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Ensâbü'l-Eşrâf (I-XIII), thk: Süheyl Zekkâr-Riyad ez-Zirikli, Beyrut 1417/1996.

El-Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. El-Huseyn (458/1066), Şuabü'l-İmân (I-VIII), Thk: Muhammed e-Saîd Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1410.

Düzenli, Yaşar, "Sa'lebe Kıssası ve Kaynakları", Diyanet İlmi Dergi, C. XXX, S. 4, Ankara 1994, s. 11-29.

Demirbaş, Mustafa, "Vaaz ve İrşadda Verimli ve Etkili Olmanın Unsurları", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Ankara 2008, II/425-442.

Ebu Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî (287/900), el-Ahâd ve'l-Mesâni (I-VI), Thk: Bâsem Faysal Ahmed, Riyâd 1411/1991.

Erkal, Mehmet, "Cizye", TDVİA, İstanbul 1993, VIII/42-45.

Elmallı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili (I-X), Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam vd., İstanbul 1992.

Eser, Mithat, Hz. Peygamber Döneminde Beşerî Yönleriyle Ashabın Konumu, (Basilamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2001.

El-Halebî, Ali b. Burhaniddîn (807/1404), İnsânü'l-Uyûn fî Sîrati'l-Emini'l-Memûn (es-Sîratü'l-Halebiyye) (I-III), Beyrut 1400.

Haşîş, Ali b. İbrahim, Difâun-ani's-Sünneti'l-Mutahhara, Mısır 1417/1996.

El-Heysemî, Ali b. Ebi Bekr (807/1404), Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid (I-X), Beyrut 1407.

El-İrâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahîm b. El-Huseyn (806/1403), el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr, Riyad, Thk: Ebu Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd, 1415/1995.

İbn Abdilberr, Ebu Amr Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî (463/1071), ed-Dürer fî İhtisârî'l-Meğâzi ve's-Siyer, Thk: Şevkî Dayf, 2. baskı, Kahire 1403.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), Üsdü'l-Ğâbe fî Marifeti's-Sahâbe (I-VII), Kahire 1319/1970.

İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (245/859), Kitabu'l-Muhabber, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut, trs.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe (I-VIII), Thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut 1412/1992.

_____, Takrîbü't-Tehzîb, Thk: Muhammed Avvâme, Haleb 1411/1991.

_____, Tehzîbü't-Tehzîb (I-IV), Thk: İbrahim ez-Zeybak-Âdil Mürşid, Müessesetür-Risâle, By., 1416/1995.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî (456/1064), el-Muhallâ (I-XI), Thk: Lecnetü'l-İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Trs.

İbn Hişâm, Abdülmelik (218/833), es-Sîratü'n-Nebeviyye (I-IV), Thk: Mustafa es-Sekkâ vd., Beyrut 1992.

İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd ez-Zührî (230/845), et-Tabakâtü'l-Kübrâ (I-XI), Thk: Ali Muhammed Umeyr, Kâhire 2001.

El-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671/1272), el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an (I-XX), Thk: Ahmed Abdülalim el-Berdûnî, 2. baskı, Kahire 1372.

El-Mizzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf (742/1341), Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl (I-XXXV), Thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 6. baskı, Beyrut 1415/1915.

Paksoy, Kadir, "Sa'lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi", Hadis Tetkikleri Dergisi, C. II, S. 2, İstanbul 2004, s. 63-85.

Reşid Ridâ, Muhammed, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm (el-Menâr) (I-X), 2.baskı, Dâru'l-Fikr, Bsy., Trs.

Serinsu, Ahmet Nedim, Sa'lebe Kıssası Esbab-ı Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım, İstanbul 1995.

Soysaldı, Mehmet, "Cami İçin Din Hizmetlerinden Vaazın Hazırlanışı ve Sunuluşunda Dikkat Edilecek Hususlar", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Ankara 2008, I/136-150.

Şentürk, Lütfi, Örnek Vaazlar (I-II), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2004.

et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (360/971), el-Mu'cemü'l-Kebîr (I-XXV), Thk: Hamdi b. Abdilmecîd, 2. baskı, el-Mevsıl, 1404/1983.

Et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed (310/922), Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an (I-XXX), Beyrut 1405.

Uğur, Mücteba, "Vaaz, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXVIII, Ankara 1986, s. 291-326.

El-Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), Kitâbü'l-Megâzî (I-III), Thk: Marsden Jones, Beyrut 1966.

Ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed (748/1347), Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl (I-V), Thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut 1382/1963.

_____, Tecdü Esmâ'is-Sahâbe (I-II), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.

Ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer (538/1143), el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil (I-IV), Tertib: Muhammed Abdüsselam Şâhin, Beyrut 1415/1995.